

SZENT ATANÁZ GÖR. KAT. HITUDOMÁNYI FŐISKOLA
INSTITUTUM SANCTO ATHANASIO NOMINATUM

ATHANASIANA

57

Nyíregyháza
2024

ATHANASIANA

a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola folyóirata

Főszerkesztő:
Véghseő Tamás

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dobos András, Görfföl Tibor, Pauwlik Zsuzsa Orsika, Németh István,
Földvári Katalin, Szegvári Zoltán

A folyóirat Tudományos Tanácsadó Testületének tagjai:

S.E.R. Dr. Orosz Atanáz, megyéspüspök, Miskolci Egyházmegye
S.E.R. Dr. Martos Balázs Levente, segédpüspök, rektor, Központi Papnevelő Intézet,
Prof. Baán István, professor emeritus, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
Prof. Dolhai Lajos, rektor, Egri Hittudományi Főiskola
Prof. Kustár Zoltán, tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi
Egyetem, Öszövetségi Tanszék
Prof. Thomas Mark Németh, tanszékvezető egyetemi tanár, Bécsi Egyetem, Teológiai Kar,
Történeti Teológiai Intézet
Prof. Puskás Attila, tanszékvezető egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Hittudományi Kar
Prof. Em. Szentmártoni Mihály SJ, professor emeritus, Pontificia Università Gregoriana
Prof. Várnai Jakab, tudományos munkatárs, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola

A szerkesztőség címe:

Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
H 4400 Nyíregyháza
Bethlen G. u. 13–19.
Tel./Fax: +36/42/597-600
www.szentatanaz.hu/ / athanasiana.kiadvanyok@szentatanaz.hu

Postacím:

H-4401 Nyíregyháza, Pf. 303.

Felelős kiadó:

dr. Odrobina László mb. rektor

© Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2024

ISSN 1219-9915

Megrendelhető a fenti címek bármelyikén
Az egyes számok ára: 1.000 Ft

PUSKÁS BERNADETT

A Kárpát–vidéki ikonosztáz korai Deészisz ikonjai: Deészisz kiválasztott szentekkel

TARTALOM: 1. Bevezetés; 2. Egyetlen táblára festett Deészisz: Hét és kilenc alakos Deészisz; 3. A Deészisz alakjainak ikonográfiai jellemzői; 4. A tizenhárom és tizenöt alakos Deészisz; 5. A huszonegy alakos Deészisz; 6. A formai tagolás megjelenése a Deészisz sorban; 7. A külön ikontáblákból álló Deésziszek; 8. Összegzés

Abstract

The basic line of icons in early iconostases in the Carpathian region was the Deesis, since the basic line of icons was neither thematic nor numerical, these images were not used together. The theme of the Deesis icons is intended to represent the unceasing prayer of the Church. The composition was influenced mainly by the liturgical texts of the Byzantine Church, the Eucharistic Prayer of Thanksgiving and the prayers of the Litany. The Deeses of the Carpathian region invariably present whole figures, either painted on a single long panel or divided into several panels. The 15th century iconography remained in force until the mid-16th century. In terms of the number of figures, seven, nine, thirteen, fifteen and even twenty-one figure Deeses survive. The central axis of the composition, both ideally and visually, is the enthroned Christ, who is approached from the left and right by a pair of figures, led by the Mother of God and John the Baptist. According to the surviving icons, the series includes, after the archangels and the main apostles, the figures of saints considered important by the Church and its community, including holy high priests, hermits and even Old Testament characters.

1. Bevezetés

Orosz földön és a Kárpátok vidékén is, forrásokkal igazolhatóan a 13. századtól, a Deészisz az ikonosztáz legalapvetőbb sora volt, hiszen a két soros korai ikonosztáz alakjepeinek funkciója leginkább az önálló, votív ikonokéra emlékeztetett, sem számuk, sem tematikájuk ekkor még nem volt kötött, kezdetben nem alkottak programszerű sorozatot. A bizánci templomoknál kisebb méretű Kárpát–vidéki fatemplomokban nem épültek mellékterek a szentély két oldalán. Az ikonosztáz és Deészisz sora így a szentély teréhez kapcsolódott nemcsak formájában, hanem témájában is. Későbbi iratokban nemcsak az ilyen témájú ikonsort, hanem a szentélyt elválasztó egész szerkezetet, azaz az ikonosztázt nevezték így, ami egyrészt különleges hangsúlyt ad az ábrázolásnak, másrészt segít az értelmezésében.¹

¹ Ярема, Володимир, *Походження і розвиток нашого православного іконостазу*, in: *Православний Вісник* (Львів) 1959/10–12, 311.; Janocha, Michal ks., *Ukraińskie i białoruskie ikony święteczne w dawnej Rzeczypospolitej. Problem kanonu*,

A *Deészisz*, azaz *Könyörgés, ima* olyan ikonok elnevezése volt Bizáncban, amelyeken a Krisztus elé érkező szentek közbenjárnak az emberiség bűneiért. A jelenet nem kapcsolódik közvetlenül egy konkrét evangéliumi vagy egyháztörténeti eseményhez. Bizáncban kezdetben monumentális ábrázolásokon, falképeken, majd ikonokon is ábrázták. 6. századi források szerint a bizánci szentélyrekesztő fő ábrázolása volt.²

A mennyeiek szüntelen imáját bemutató, frízes jellegű kompozíció központjában mindig Krisztus látható, jobbján az Istenszülővel és balján Keresztelő Szent Jánossal, akik imádkozó kéztartással fordulnak felé. A közbenjárók sorát Mária és Keresztelő János alakját követve – már a 10. századi bizánci ábrázolásokon nyomán – két arkangyal kíséri.

A Deészisz ikonográfija sokrétűsége miatt számos eltérő interpretációt kapott. Mivel a kompozícióban a trónoló Pantokrátorhoz járulók sorát elsősorban a közbenjáró Mária vezeti, irodalmi előzménynek egyes vélemények szerint áttételesen a 45. zsoltár képe tekinthető, amely a királyi trónon helyet foglaló Istenről és a jobbján álló királynőről szól (Zsolt 45, 7–10).³ Más elképzelés szerint a téma képi megfogalmazására a bizánci udvari szertartási rend is hatással lehetett.⁴ A kompozíció kialakulására legközvetlenebbül a bizánci egyház liturgikus szövegei voltak hatással, így az Eucharisztia hálaadó imája és a lítia imái. Mindkét imában megjelenik az Utolsó ítélet képe és a „jó válasz” ismeretnek kiesdése, amiért az Istenszülő és a szentek imádkoznak. Az eszkatológikus tartalom ugyanakkor egyes vélemények szerint kevésbé dominált magában a Deészisz ikonsorban, mint a közbenjáráskérés, az eucharisztikus és hálaadó jelleg.⁵

A lítiában az egyház az Istenszülő, Keresztelő Szent János, a test nélküli erő, apostolok, egyetemes tanítók és főpapok, vértanúk és szentéletűek közbenjárását kéri, a felsorolás így szinte pontosan meghatározza a Deészisz legáltalánosabban használt képi rendjét.

A Deészisz ikonográfija alakjait tekintve rendkívül sokrétű. A kompozíciók nemcsak az alakok száma, a kiválasztott szentek személye szerint térhetnek el. Egyrészt Krisztus központi alakjának, az Istenszülő és Keresztelő Szent János, továbbá a szentek ikonográfija, másrészt az alakok beállítása, gesztusaik, néhol attribútumaik, a kezükben tartott írástekercsek szövegei szerint is különbözhetnek. A Deészisznek ismertek egészalakos, félalakos és mellképes változatai is.⁶

A Kárpát–vidéken a Deészisz ikonjai alkották a 14–15. századi kétsoros ikonosztáz felső sorát. A képtípus többféle bizánci előzményeivel ellentétben, a 15–16. században az itteni ábrázolások kivétel nélkül egész alakosak voltak. A kutatás azt feltételezi, hogy a Deészisznek olyan korai helyi változata is készülhetett, amelyen a szentek alakjai mellett ünnepeket is megfestettek, ahogy Bizáncban, hiszen a Kárpát–vidéken léteznek e típus

Warszawa 2001, 116.

2 Лазарев, Виктор, Три фрагмента расписных эпистилиев и византийский темплон, *Византийский восток*, 52 (1967), 169.

3 A zsoltárvershez a Deészisz ikonográfiai típusának egy külön változata kapcsolódik a megkoronázott Istenszülő alakjával, melynek a kárpát–vidéki festészetben csak a 16–17. század fordulója után ismertek példái. Részletesebben Puskás Bernadett, *Krisztus, a Nagy Főpap alakja a Kárpát–vidék ikonfestészetében*, in: *Liturgikus örökségünk X.* (Szerk. Ivancsó István), Nyíregyháza 2009, 67–84.

4 Klosinska Janina, *Ikony (Muzeum Narodowe w Krakowie. Katalogi zbiorow I)*, Krakow 1973, 82.

5 Мысливец Иосиф, Происхождение „Деисуса”, in: *Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа*, Москва 1973, 60–62.

6 Антонова Валентина, Миева Надежда, *Каталог древнерусской живописи XI – начала XVIII в.в. Опыт историко-художественной классификации. В 2-х томах.* Т. I., Москва 1963, 65.

későbbi, 16. századi változatai, bár korábbi példái viszont nem ismertek.⁷ A Deészisz ikonok magasságban elmaradtak az orosz Deésziszektől, közel fél métereseek voltak, nagyon ritkán egy méter körüliek. Egyszerű széles gerendára állították őket. Az ikonokon sem szegek nyomai, sem a becsúsztatásra, mozgásra utaló kopások nincsenek.⁸

A legkorábbi ismert Deésziszhez tartozó ikonok a 14. század végére datált Szent Mihály és Gábor arkangyal Daliowáról, továbbá a 14–15. század fordulójára datált Szent György Turzeről (116 x 54 cm).⁹ A daliowai ikonok körbevágottak, eredeti méretük közel másfél méter lehetett a novgorodi 15. század elején készült Deésziszekhez hasonlóan.¹⁰ Ikonográfiai sajátosságuk az alakok ruházatán figyelhető meg: a három kapoccsal összefogott palást, amely szintén a novgorodi művészetben fordul elő, a palást szegélymintázatát viszont stilizált gót betűkből alakították ki.

Ahogy a kutatás jelzi, az egész alakos Deészisz a Kárpát–vidéken már igen korán, a 15. század első felében kiérlelt ikonográfiával készült, szinte megelőzve ezzel a kisebb méretű szerbiai és orosz ikonosztázokat (Waniówkáról, Lemberg, Nemzeti Múzeum, Deészisz Drohobycz környékéről, 15. század második fele, Drohobicsi Múzeum).¹¹

A helyi Deészisz ikonográfiai fejlődésének folyamatában két időszak különíthető el. A típus korai változatai a mellékalakokat a kiválasztott szentek rendjei alkotják. Ezt a variánst körülbelül a 16. század közepéig festették. Ekkor új változat jelent meg, amelyben a szentek rendjeit Krisztus tanítványainak alakjai váltották fel, s a 16. század második folyamán az úgy nevezett apostolos Deészisz, vagy apostoli rend az előző megoldást végleg kiszorította.

2. Egyetlen táblára festett Deészisz: Hét és kilenc alakos változat

Az első periódus Deészisz ikonjait alapvetően kétféle kompozíciós, technikai megoldásként készítették. Az egyik változat szerint az egész kompozíciót egyetlen vízszintes ikontáblán ábrázolták a bizánci festett episztilionokhoz hasonlóan. A másik változat szerint minden alak külön ikonon jelent meg, s a kompozíció a táblák sorba rendezése után állt össze.¹²

7 Александрович, Володимир, *Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво*, in: *Українська культура XIII – першої половини XV ст.*, in: *Історія української культури. У п'яти т., Т. 2, Українська культура XIII – першої половини XVII століття*, Київ 2001, 290.

8 Ярема Володимир, *Іконопис Західної України XII–XV ст.*, Львів 2005, 120–123.

9 Логвин, Григорій – Міляєва, Лада – Свеніцька, Віра, *Український середньовічний живопис*, Київ 1976, XXXII. tábla, még a korábbi datálásokkal. A legújabb módosított datálások, Міляєва, Людмила, (за участю/közreműk./, Гелитович, Марія), *Українська ікона XI–XVIII століть*, Київ 2007, kat. 26–28.

10 Антонова – Мнєва і. м. I. kötet, 107., kat. 44.; Kocsetkov összefoglalójában véleménye szerint az egészalakos Deészisz Moszkvában alakult ki a 15–16. század fordulóján (sic!) és onnan került át Novgorodba. Кочетков Игорь, *Іконографія руського полоніфіцурного Деуського чина*, in: Лядов, Алексей (szerk.), *Іконостас: происхождение–развитие–символика*. Тезисы докладов, Москва, 1996, 55. Az ikonográfia fejlődése, továbbá a daliowai angyalok abban elfoglalt helye még további, részletesebb stíluskritikai vizsgálaton alapuló pontosítást igényel.

11 Гелитович, Марія, *Ікони Старосамбірщини XIV–XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*, Львів 2010, 42, 196, kat. 2.

12 Гелитович, Марія, *Іконостасний ансамбль церкви Успіння Богородиці з Наконечного у контексті українського іконопису другої половини XVI століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства*. Міністерство освіти та

A Deészisz mindig páratlan számú alakból állt, a trónoló Krisztus figurája jelölte ki az eszmei főtengelyt, ugyanakkor ez a tengely nem folytatódott az alapképsorban, ahogy ez a 17. századtól szokásos lesz.

Ahogy ez ebben az időszakban általánosan jellemző, a kompozíció fő részét hét, kötött rendben sorakozó alak alkotja szimmetrikus elrendezésben (Deészisz ismeretlen helyről, 15. század második fele, Przemysl, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, 56x 189 cm).¹³

A trónoló Krisztus – ahogy a Balkánon és az orosz művészetben is szokás volt – mindig nyitott könyvet tart kezében. A legrégebb Deésziszek lényegi eleme az úgy nevezett Trimorfon, azaz a trónoló Krisztus mellett imádkozó kéztartással a kép bal oldalán általában mindig az Istenszülő, a jobb oldalon Keresztelő Szent János látható. Két oldalukon további négy alak sorakozik: az Istenszülő mellett a bizánci hagyományt követve többnyire Mihály arkangyal áll, Keresztelő Szent János után pedig Gábor arkangyal, és a két főapostol, Krisztustól jobbra mindig Péter, és balra pedig Pál. Ez a hét alak kezdetben az apostolos Deésziszeken is jelen van. Bár az alakok egy táblán sorakoznak, a kompozíció mégis különálló elemekre tagolt, mivel a figurák lába alatti talaj nem összefüggő, hanem egyforma szakaszokra bontott.

A Deészisz újabb alakokkal bővített változata a 15. század utolsó negyedéből maradt fenn, Waniówkáról (Węglówka) származik (57 x 260 cm, Lemberg, NML).¹⁴ Ezen a Deésziszzen a hét állandó alakhoz Aranyszájú Szent János és Szent Miklós püspök alakja kapcsolódik. Az ikont egyetlen hosszú táblára festették, azonban az alakokat festett függőleges keretsávok választják el.

3. A Deészisz alakjainak ikonográfiai jellemzői

Krisztus ikonográfiája szinte megegyezik az önálló trónoló Pantokrátor ikonokon látható beállítással. Ívelt, magas támlás trónuson, szigorú szembenézetben ül, lábai alatt lábtartó. A térdére támasztott könyv szövege szokásosan az *Én vagyok a világ világosága...* kezdetű versek (Jn 8, 12).

Az Istenszülő hagyományos öltözetben előrenyújtott kézzel kérően, kissé lehajtott fejjel áll Krisztus felé fordulva. Beállítását, kéztartását ismétli a másik oldalon álló Keresztelő Szent János, aki szőrruhája felett himationt visel. Az arkangyalok oroszban, vagy diakónusi viseletben, kezükben hosszú hírnöki pálcákkal, és áttetsző, X(P) betűs szférákkal lépdelnek. Krisztus jobbra felől Péter apostol tekerccsel, bal felől Pál apostol kezében leveleire utaló könyvvel áll az apostolok hagyományos viseletében, klávusszal díszített chitonban és himationban. Az ókeresztény időszaktól kezdődően rögzült jellegzetes jegekkel ábrázolják őket a Kárpát–vidéken is, Péter ősz hajú, rövid szakállú, Pál kopaszodó fővel, barna hajú, hosszú barna szakállal. Aranyszájú Szent János alakjából az ikon

науки України, Інститут народознавства НАН України (автореферат), Львів 2001, 11.

13 Kiwała, Bronisława – Burzyńska, Janina, *Ikony ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Przemyslu*, Kraków 1981, kat. 1. hátoldalán másodlagosan egy 16. századi Deészisz felső része; Biskupski Romuald, *Deisis na jednym podobrażu w malarstwie ikonowym XV i pierwszej połowy XVI wieku. Materiały Muzeum budownictwa ludowego w Sanoku*. Sanok 1986/ 29., 109. Biskupski a 16. század elejére datálja.

14 Логвин, Міляєва, Свенціцька і. м. XXIV–XXVI. tábla. 57 x 265 cm

festékhiánya miatt csak a viselet egy része maradt meg, kereszttekkel díszített szakkoszt visel omoforral, Szent Miklós püspök hagyományos viseletben látható szintén fedetlen fővel, polysztaurion felonban, kezében csukott könyvvel. A háttér világos okker, lent olajzöld talajjal. A képmezők felső részén az alakok fejei mellett olvashatók névfelirataik.

A starzyskai Deészisz is követi azt a korai gyakorlatot, hogy az egyetlen táblára festett alakokat egymástól festett keretek választják el, különálló ikonok hatását keltve (14. század vége, 65 x 233 cm, Lemberg, NML). Itt jobbról utolsóként a másik liturgiaszerző, Nagy Szent Bazil áll kereszttekkel díszített felonban.¹⁵ A Deészisz szüntelen imájának ábrázolásához nem feltétlenül kapcsolódik a kérő kéztartás, az arkangyalokat sosem láthatjuk előre nyújtott kézzel ebben a kompozícióban, holott az Istenszülő ikonokon állandósult ez a megoldás. De az evangélisták, szentek is gyakran könyveiket, vagy írástercseiket két kézzel tartva állnak mintegy szemlélődő, befelé forduló imában.

A további szentek mindig hierarchikus sorrendben következtek, az Utolsó ítélet ábrázolásokon megfestett egyházi rendek csoportjaihoz hasonlóan, azonban a Deészisz ikonokon egy–egy rendet a trónus jobb illetve bal oldalára kerülő figurapár jelenít meg, csak férfiszenteket ábrázolva.

A mellékalakok száma nem volt kötött, változhatott, így nemcsak kilenc, hanem tizenhárom, tizenöt és huszonegy alakos Deésziszek is ismertek. Péter és Pál főapostolok után, szent püspökök vagy liturgiaszerzők, így például Szent Miklós és Aranyszájú Szent János következtek, majd vértanúk, szerzetesek, anachoréták rendjei.¹⁶

4. A tizenhárom és tizenöt alakos Deészisz

A daliówai Deésziszzen (15. század vége, 76 x 377 cm, Lemberg, NML) tagolások nélkül sorakozik a tizenhárom alak.¹⁷ A hét főalakot Szent János és Szent Márk evangélisták, Szent Demeter és Szent György nagyvértanúk, és a kijevei Barlangkolostor alapítói, Szent Teodóz és Szent Antal követik. Az evangélisták ábrázolásai ugyanazokkal az ikonográfiai részletekkel készültek, mint a Pantokrátor tanítványokkal ikonon, vagy a Királyi ajtón történő megjelenítéseiken, chitonban és himationban, kezükben csukott könyvvel, egy–egy alakra jellemző haj- és szakáll viselettel. Ezzel szemben a harcos szentek a Deésziszeken sohasem páncélatban és fegyverrel láthatók, hanem már megdicsőült vértanukként, előrenyújtott kéztartással, viseletük lehet tunika, dalmatika vagy orosz és vörös palást.

---

15 Ярема і. м. (*Иконостас...*) 164.

16 Гелмтович (*Иконостасний...*) і. м. 11.

17 Biskupski і. м. (*Deisís...*) 112–113.

A szent szerzetesek hagyományos viselete szerzetesi eszoraszon (подрясник), anabolos, hagyományosan a talpas nyolcágú kereszt a szenvedés eszközeinek ábrázolásával, köpeny, és keresztos kukulion, Teodóz hátracsúsztatva, Antal pedig fejére téve viseli.¹⁸ A barlangkolostori szentek szerepeltetése nyilvánvalóan utal a Kijevvel való kapcsolatra, amit az ukrán kutatás különös módon is hangsúlyoz, azonban e kapcsolat és Kijev a régióban gyakorolt szellemi, művészeti hatását ebben az időszakban konkrét emlékekkel kevésbé lehet igazolni. A barlangkolostori szentek említése ugyanakkor szerepel a lítia imáiban, amelyről mint liturgikus párhuzamról már szó esett.

A legtöbb Deészisztől eltérő ikonográfia szerint készült a Tyliczről származó Deészisz (15. század második fele –vége, NML), amely a szentélyív teljes szélességét átfoghatta, az egyetlen tábla szélessége csonkoltan is 525 cm (eredetileg 630 cm körüli lehetett). Festése, majd felhelyezése komoly tapasztalatot igényelhetett.

Ábrázolása a többi Deészisztől abban különbözik, hogy középpontjában nem a trónoló Pantokrátor, hanem a *Megváltó dicsősége* ikonográfiai típus mandorlában trónoló Krisztus alakja látható.¹⁹ Ez a megoldás inkább a moszkvai Deésziszekre jellemző, mint novgorodi ikonográfiára. Helyi ikonosztázon is ez egyetlen fennmaradt példája, melyben a Deészisz apokaliptikus jellege kap hangsúlyt. Szent Péternél itt jellegzetes attribútuma, a kulcs is feltűnik, ahogy az Utolsó ítélet ábrázolásain is egy méretes kulccsal közelít a mennyország kapujához. A további mellékalakok: Aranyszájú Szent János és Szent Miklós, majd Nagy Szent Gergely és Szent Euthimiosz szerzetes, Szent Antal és Szent Száva szerzetesek párosa következik.²⁰ A mandorlában trónoló Krisztus alakja nem kapcsolódik szervesen a kompozícióba, mintegy ráhelyezett ikonként jelenik meg, mivel világos okker háttéren, vörös vékony keretben látható, miközben a mellékalakok összefüggő barna talajon haladnak.

A könyveket tartó, püspöki viseletű három szent főpap közül kettő, Aranyszájú Szent János és Szent Miklós fejkaraktere alapján jól felismerhető, Aranyszájú Szent János barna hajjal és rövid szakállal, Szent Miklós kopaszodó magas homlokkal. A harmadik szent felirata szerint Nagy Szent Gergely (Gregorius Dialogus, „Kettős nyelvtudományú”), ikonográfiája egészen sajátos ezen az ikonon. Bizánci püspöki viseletben látható, keresztos omoforban fején fekete kukulionnal látható a pápává választása előtti szerzetesi, kolostor alapító életére utalóan.

A tyliczi Deésziszben a keleti szerzetesség nagy alapító szentjei, a szerzetesi élet alapelveinek kidolgozói is helyet kapnak Nagy Szent Eutimiosz, Nagy Szent Antal és Szent Száva. Ikonográfiájuk jól ismert a korabeli novgorodi ikonfestészetben is (15–16. század, Moszkva, Tretyakov Képtár), a tyliczi Deészisz az ott is használt ábrázolási típusaikat alkalmazza. Nagy Szent Eutimiosz (4–5. század) a palesztinai szerzetesség és a Lavra alapítója hagyományosan kopaszodó, derékig érő lefelé elkeskenyedő szakállal látható, szerzetesi paramanttal, kezében tekerccsel, Nagy Szent Antal az egyiptomi szerzetesség alapítója fején kukulionnal, Szent Száva, Euthimiosz tanítványa, fedetlen fővel, de mindketten szerzetesi viseletben és epitachelionnal. Novgorodi minta ismeretére ural a Péter

18 Biskupski i. m. (*Deisv...*) 10. kép.

19 Гелитович, Марія, *Українські ікони „Спас у Славі”*. Львів, 2005, 4, 1. kép

20 Ярема i. m. (*Иконостас...*) 116–118, 122. kép.

apostol kezében látható, tölcseyszerűen kibomló írástekerces a *Te Péter vagy, erre a kősziklára...* kezdetű sorral (Mt 16,18).

Mivel egyelőre semmilyen forrásból nem igazolható, hogy Tylicz környékén kolostor működött volna, ezért a kutatás azt feltételezi, hogy az ikonográfiai programot nem helyi megbízó, vagy szerzetesfestő állította össze.²¹ Ilyen nagyfokú önállóságot azonban ebben az időszakban talán nem időszerű feltételezni, a képi program mégis inkább valamilyen szerzetesi közösség megbízásával függ össze, annál is inkább, ha figyelembe vesszük a tábla rendkívül nagy méreteit.

A tábla egyik levágott töredéke is fennmaradt, amely Szent Onofer remetét ábrázolja. A másik oldalon Biskupski feltételezése szerint Remete Szent Márk alakja állhatott. Csak a hat első alak áll közbenjáró gesztussal, a többi szent könyvet, vagy tekercest tart magához szorítva. Szent Onofer mellén keresztbe tett kézzel áll, és hosszú ősz haját, térdig érő szakállt visel, meztelen testén csupán ágyékát takaró szőrruha és saru.

5. A huszonegy alakos Deészisz

Alig maradt el hosszúságban a Mszanáról származó Deészisz, amely eredetileg 613 cm—es egybefüggő ikontábláján huszonegy alakot sorakoztatott fel (15–16. század, a későbbiekben három darabra fűrészelt, Lemberg, NML).²² A daliówai Deészisszel azonos ikonfestő műhelyből származó Deésziszben az első hét, kötött rendben ábrázolt alak – Trimorfon alakjai, két angyal és a két főapostol – után Dávid és Salamon királyok, Nagy Szent Bazil és Aranyszájú Szent János liturgiaszerzők, Szent Demeter és Szent György harcos nagyvitének, Damaszkuszi Szent János és Barlanglakó Szent Antal végül Szent Onofer és Trákiai Remete Szent Márk anachoréták szerepelnek.²³ Ábrázolásaik hagyományosak, az evangélisták és liturgiaszerzők kezében könyv látható, a többiek kéri gesztussal haladnak. A remeték közül Szent Onofer csak egy levelekből font ágyékkötőben látható, hosszú térdig érő szakállal, mellén keresztbe tett kézzel imádkozva, Trákiai Márk az egész testet borító szúrós szőrruhában egyik kezét felemelve nyújtja kezét.

Ez az összeállítás az Utolsó ítélet monumentális kompozíciójára utal, ahol Krisztus ítélő trónusa elé jobbra felől több sorban kezdve az ószövetségi igazaktól, az egyházi és világi rendek különféle csoportjai sorakoznak fel. Az ószövetségi királyok fejükön koronával, palástban és lorossal láthatók, az egyházatyák szokásos püspöki viseletben. Ezek között Damaszkuszi Szent János alakja feltételezések szerint a megbízó egyéni kérése nyomán került a Deésziszbe.²⁴

Az Utolsó Ítélet gondolata és kompozíciójának hatása legközvetlenebben egy Polanáról származó ikonon figyelhető meg (Égi rendek, 16. század közepe, 32,5 x 148 cm, Lemberg, NML).²⁵ Az ikon kompozíciója egyedülállóan mondható a Kárpát–vidék

21 Biskupski i. m. (*Deészisz...*) 116–119.

22 Biskupski i. m. (*Deészisz...*) 110–111., 7–9. kép.

23 Ярема і. м. (*Іконопис...*) 419.; Дмитрух, Севастіян (szerk.), *Українське сакральне мистецтво з колекції „Студіон”*. Ч. II. У збірці Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького, Львів 2008, 49–51.

24 Biskupski i. m. (*Deészisz...*) 124.

25 Гелитович і. м. (*Ікони Старосамбірщини*) 211, kat. 48.; Гелитович, Марія, *Анаміаль ікон церкви Покрови Богородиці в Польщі та пам'ятки його кола, in Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dziela – twórcy – ośrodkie – techniki. Materiały*

ikonográfiájában. Középen a pentamorfon egyik változata, amely inkább a 16. század közepe után vált jellemzővé: a főtengelyében Krisztus, aki alacsonyítámlás trónuson foglal helyet, mellette közvetlenül, a trónus mögé lépve a két arkangyal, majd csak utánuk következik a szokásos két fő közbenjáró, az Istenszülő és Keresztelő János. Az öt egyesével sorakozó alakot az ikon mindkét oldalán négy–négy csoport követi. A két legközelebb álló csoportban hatosával az apostolok érkeznek élükön Péterrel és Pállal. A következő két csoport a szent főpapok és szentéletű szerzeteseké és aszkétáké, végül az ikon bal oldalán az igazhitű királyok és királynők csoportjai, szemközt a jobb oldalon a szent aszszonyok és ószövetségi igazak egy–egy csoportja. A szentéletűek, igazhitűek csoportjai szinte ismétlik az Utolsó ítélet ábrázolásokon felsorakoztatott csoportjaikat.

Szintén Polanán maradt fenn egy másik hasonló elnyújtott, fekvő formátumú ikon ugyanebből az időszakból. A kutatás az ikon témáját a Főpapok rendjeként határozza meg, de három személy közülük nem részesült püspöki szentelésben, viseletük is utal erre. (16. század közepe, Lemberg, NML, 49,5 x 187 cm).²⁶ Az ikon a tábla méretei miatt önmagában nem tehetett ki egy önálló sort az ikonosztázon, ahogy ez az orosz ikonosztázon szokás, így helye és szerepe nehezen meghatározható. Leginkább a szélesen elnyújtott fekvő formátum az, ami az ikonosztázon való elhelyezést erősíti meg.

Kilenc egész alakosan ábrázolt szent sorakozik rajta, a két szélsőt kivéve, akik háromnegyed fordulatot tesznek az ikon középtengelye felé, a többiek szigorú szembenézetben láthatók. Az ikonnak nincs kihangsúlyozott formai központja, minden alak azonos hangsúlyú, azonos távolságra egymástól. A kéztartásuk sem kapcsolja össze őket, többnyire maguk előtt tartott kezük nem töri meg az alak sziluettjét. Ennek ellenére a kompozícióban tartalmi rendezettség valósul meg.

A három középső alak a három Szent Főpap, Nagy Szent Bazil, Nazianzi Szent Gergely és Aranyszájú Szent János, akiknek közös alapképei is készültek ebben az időszakban. Nagy Szent Bazil és Nazianzi Szent Gergely sztichárban, epitachelionban, felonban és omoforral, oldalukon epigonationnal láthatók, Aranyszájú Szent János polysztaurionban. Az ikon bal oldalán, Szent Bazil jobbán Szent Miklós a Kárpát–vidék legáltalánosabban tisztelt patrónusa áll, mellette Areopagita Szent Dénes, az angyali rendekről szóló írás szerzője, mindketten szokásos püspöki viseletben.²⁷ Az ikon jobb oldalán Aranyszájú Szent János mellett Szent István diakónus első vértanú, az ő kéztartása a legmozgalmasabb, baljával egy magas, de centrális templommodellt tart magához szorítva, jobbával tömjénezőt lendít meg. Mellette Ananiás püspök áll hagyományos viseletben, könyvvel. A felszentelt alakok sorát kétoldalt két szerzetes zárja, Nagy Szent Antal és Szent Euthimiosz, az egyiptomi és a palesztinai szerzetesség megalapítói, hagyományos szerzetesi viseletben, kukulionnal. Baljukban írástekerces tartanak, jobbjukkal rámutatja a maguk mellett állókra.

²⁶ *z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku*, Łańcut 2003, 83–105.

²⁶ Гелитович і. м. (Ікони Старосамбірщини) 44. kép, kat. 49.

²⁷ A püspökök alakjainak statikusságát a változó kéztartások oldják, Szent Miklós névszerinti áldást oszt, Szent Bazil és Aranyszájú Szent János kétujjas gesztussal áld, Nazianzi Szent Gergely jobbával megtámasztja a bal kezében tartott könyvet, Areopagita Dénes zárt kézzel mutat, kissé azt a benyomást kelte, mintha szakállát fogná.

A polnai ikon ikonográfiája a főpapok és szerzetesek összekapcsolásával az Utolsó ítélet monumentális kompozíciójának kiemeléseként is értelmezhető, ahol az a trónoló apostolok alatt az igazhitű uralkodók alatti sorban az egyházi rendek képviselői sorakoznak, főpapok, diakónusok, szerzetesek, remeték. Az alakok kiválasztása, csak férfi szentek és szerzetesek szerepeltetése arra utal, hogy az ikon szerzetesi templom számára szerzetesi műhelyben készülhetett, Lawrowban, vagy Spasban a Színeváltás-kolostorban.²⁸

6. A formai tagolás megjelenése a Deészisz sorban

Az egy táblára festett Deésziszek rendkívül hosszú sorozatának monotonitását egyes festők azáltal oldották fel, hogy a sor közepén az előre lépő evangélisták megfordulva hátratekintenek a mögöttük sorakozó ószövetségi királyokra. Hasonló megoldással a monumentális technikában készült műveknél lehet találkozni.

A hosszú Deésziszek dinamikáját azzal is erősítette néhol a festő, hogy dekoratív módon, a figurák mögötti háttérsávok színeit váltakoztatta. A paszowai Deészisz (15. század vége – 16. század eleje, Sanok, Muzeum Budownictwa Ludowego, 290 x 64, 5 cm) kompozíciójában a magas támlás trónuson ülő Krisztus két oldalán négy–négy alak sorakozik hozzá fordulva, az Istenszülő és Keresztelő János, angyalok, Péter és Pál apostolok, György és Demeter vértanúk. Az ikonon ábrázolt talaj egyetlen folyamatos sávként készült, azonban az alakok mögött a háttér mezőkre osztott, melyek színei váltakoznak, Krisztus mögött arany, majd vörös, okker, ismét vörös, és újra okker mezőkként.²⁹

Az egy táblán megfestett Deésziszeket a kutatás inkább kisebb fatemplomok számára készülteknek gondolja, ahol a szentélyzóna teljes szélességét ki kellett, hogy töltsék a szerkezet stabilitásának megtartása érdekében. Az egy táblára festett ikonok hordozója tekintélyes volt, így a tyliczi Deészisz a közel hat méteres, 4 cm vastagságú táblaméretben készült. Ezeket nyilván nem a tartógerendák közé becsúsztatva helyezték el, hanem egy alsó tartógerenda vájzatába emelték be, majd egy utólagosan felerősített felső léccel lerögzítették. Ha mégis nagyobb templomokban is készültek ilyenek, az még nem tisztázott, kiegészítették-e kompozícióját oldalt különálló ikonokkal.

Mindamellet az egy lelőhelyről származó ikonok tanúsága szerint ezek az ikonosztázok tekintélyes magasságot érthettek el. A Waniówkáról fennmaradt Deészisszel (M: 57 cm) együtt megőrződött egy Mandylion (M: 53 cm) és egy Istenszülő születése alapkép (M: 135 cm), ami a tartógerendákkal és a koronázó ikonnal a négy métert is elérhette.³⁰ A táblák hátoldaláról is hiányzik bárminemű felerősítésre utaló nyom.

7. A külön ikontáblákból álló Deésziszek

A Deésziszek – ahogy Oroszországban, így Novgorodban, Moszkvában – különálló ikontáblákra is készültek a Kárpát–vidéken. Jarema szerint nem egyértelmű, hogy en-

---

28 Гелитович, Марія, *Святий Миколай з життєм*, Львів 2008, 8.

29 Czajkowski, Jerzy – Grządziela, Romualda – Szczepkowski, Andrzej, *Ikona karpaska*, Sanok 1998, 157., kat. 4–5.

30 Biskupski i. m. (*Deésis...*) 113.

nek csak technikai oka lehetett – a különálló táblák könnyebb mozgatásának lehetősége, vagy esztétikai megfontolások is közrejátszhattak – e márt.³¹ Véleményünk szerint a kétféle megoldás azt tanúsítja, hogy a Kárpát–vidék egyaránt megőrizte az archaikus episztilion formát, másrészt – akár északi, akár déli közvetítést feltételezve, megismerte és alkalmazni kezdte az újabb, összetett sorozatokként készült ikonsort. Ez a megoldás sem volt ismeretlen bizánci területeken, ahogy ezt az ohridi Szent Kelemen templomból származó egészalakos Szent Mátét ábrázoló ikon is tanúsítja (1295 körül, 105 x 56,5 cm, Ohrid, Galerija na ikoni).³²

Mivel a Deészisz témájának sajátos belső hierarchikus rendje van, ezek az úgy nevezett összetett Deésziszek ugyanezt a képi programot követték, amit az egy hosszú táblára festettek, így összeállításuk is ezt a sorrendiséget figyelembe véve történhetett. Ettől függetlenül a 15–16. századi ikonosztázokból fennmaradt ikonok alapján kitűnik, hogy az összetett Deésziszek többféle változatban léteztek, ikonjaik számában és az egyes rendekhez tartozó alakok kiválasztásában, elhelyezésében is eltérések mutatkoztak.³³

A legkorábbi együttesekből a már említett korai daliowai egészalakos Szent Mihály és Gábor (15. század eleje, Lemberg, NML) is Deésziszhez tartozott. Az ikonokon egyesével megfestett arkangyalok a Dorohobuzról származó Istenszülő ikon festészeti hagyományát követik, olyan Deésziszhez tartoztak, amelynek közel másfél méteres mérete jóval meghaladta a többi ismert későbbi Deésziszét.³⁴ Jarema a 14. századra datálja az ikonokat, ezzel azt hangsúlyozva, hogy a Deészisz egészalakos változata a kárpát–vidéken korai helyi tradíció alapul.

A 15. században egy sor további egészalakos Deészisz is készült, amelynek minden alakja külön táblára készült (Drohobycz, Jawory Deésziszei, 15. század vége). Teljes sorozatok nem maradtak fenn, de a fennmaradt ikonok alapján nyilvánvaló, hogy ugyanezt a programot követték, mint az egy táblára festett Deésziszek. Az alakokat különálló ikontáblákon ábrázoló Deésziszek közül a Jaworyból (15. század vége, Lemberg, NML) származónak szinte minden darabja fennmaradt (tíz a tizenegyből).³⁵

A 15–16. század fordulóján festett összetett ikonosztázok közül szintén egy ikonon csak egy-egy alakot ábrázolt a turzei Deészisz (Lemberg, NML).³⁶ Kettesével szerepelnek az alakok a Strzylkiből, a Kostarowcéből származó Deésziszeken.³⁷

31 Biskupski i. m. (*Deisiz...*) 109.

32 Mitrevski, Dragi (bev.), *Tesori medioevali della Repubblica di Macedonia*, Roma, Museo Nazionale del Palazzo di Venezia, 22 maggio – 4 luglio 1999, kat. 20. Az alak félfordulata és lépő mozdulata arra utal, hogy az ikon Deészisz részeként készülhetett.

33 Biskupski i. m. (*Deisiz...*) 109.

34 Александрович Володимир, *Дорогобузька ікона Богородиці Одисітрії і малерська культура киявкої України другої половини XIII – початку XIV століття*, in: Александрович Володимир, *Українське мalarство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. Т. 1)*, Львів 1995, 27.

35 Ярема і. м. (Іконошнс...) 452–453.

36 Гелитович і. м. (*Ікони Старосамбірщини*) 70–75, 200–201, kat. 15–18.

37 Гелитович і. м. (*Ікони Старосамбірщини*) 76, 202, kat. 20–22.; Гелитович, Марія, *Маловідомі пам'ятки українського іконопису XV – XVI століття (з колекції Національного музею у Львові)*, in: *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Człgós II. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut – Kotań 17–18 kwietnia 2004 roku* (szerk. Giełmza, Jarosław), Łańcut 2004, 57–132.; Biskupski i. m. 130, kat. 38–39.

Ugyanebben az időszakban jelenik meg egy öt ikonból álló változat is, ahol egy ikon-táblán három–három alak látható (Ilnik). A század második felében a legerjedtebb ugyanakkor a két alakot egy ikonon ábrázoló változat, ahol a két szélső alak már csak egyedül állt, azaz ez kilenc ikonra festett tizenhét alakos ciklus. A 15. század végéről – 16. század elejéről származó Deésziszek elrendezése, ahol a figurák kettesével állnak már az Apostolos Deésziszek sajátossága lesz.

A 16. század közepétől a Deésziszek új típusai jelennek meg, amelyekben a központi szélesebb táblán hangsúlyosan kitűnnek a Trimorfonok (Rovnóról, 16. század második fele, Bártfa, SM; Krosnoról, 16. század második fele 106, 5 x 140, 5 cm, Lemberg, NM-L).³⁸ Ezt követően megjelennek a Pentamorfonok (Bartne, Polana). Az egész ciklus emellett hangsúlyosan három részre tagolódik (Rovnó).

A Magyar Királyság területén a legkorábbi teljesnek mondható, három (később szét-fűrészelt öt) táblából álló Deészisz–sor a kárpát–vidéki ikonfestészet köréből a Sáros megyei Rovnóról/ Rónáról került begyűjtésre (1540–1560, Bártfa, Šarišské múzeum).³⁹ A központi Trimorfon melletti táblán öt alak látható, az arkangyalok, a főapostolok, a két liturgiaszerző, két harcos szent, György és Demeter (ma külön darabokon).⁴⁰ Hasonlóan dinamikus beállítású alakok láthatók Rohatynban, ahol a 16. század második felében készült Deészisz–sor.⁴¹ Mindkét ikonon a kéztartás, a drapériák lendületet kifejező redővetése jelzi a korabeli gótika hatását a helyi ikonfestészetre. A 16. századi drohobyczi Deésziszben Péter apostol kezében kibomló írástekerces szövege új gondolatokat közvetít, két evangéliumi sort összekapcsolva: *ты еси Христос, Сын Бога живого* (Mt 16, 16.) és *ты еси Сын Божий, ты еси Царь израилев* (Jn 1, 49) (Te vagy Krisztus, az élő Isten Fia, te vagy az Isten Fia, te vagy Izrael királya). Az idézetek révén való tanítás a 16–17. századi helyi Deésziszek sajátossága lesz.

8. Összegzés

A Kárpátok vidékén a korai ikonosztáz alapvető ikonsora a Deészisz volt, hiszen az alapképsor ikonjainak sem tematikája, sem száma nem volt kötött, és ezek nem együttesként érvényesültek, hanem inkább önálló ikonokként kaptak szerepet. A Deészisz ikonok témája az Egyház szüntelen imáját hivatott megjeleníteni. Ennek jelölésére a középén helyet foglaló Krisztushoz kérő kéztartással fordulnak az alakok. A kompozíció kialakulására leginkább a bizánci egyház liturgikus szövegei voltak hatással, mindenek előtt az Eucharisztia hálaadó imája és a lítia imái. Az ikonok szinte lekövetik azt a sorrendet, amit a lítia említ.

A Kárpát–vidéki Deésziszek kétféle megoldással készültek, egyetlen hosszú táblára megfestve, vagy több táblára bontva. Az ikonográfia a 15. századtól már kötött elemekkel rendelkezik és ebben a formában a 16. század közepéig maradt érvényben. Az

38 Острович, Василь – Пинаг'юк, Василь, *Українська ікона XIV—XVIII ст.*, Львів 1999, 59.

39 Grešlík, Vladislav, *Ikony Šarišského múzea v Bardejove*, Bratislava 1994, kat 1; Puskás Bernadett, *A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon. Hagyomány és megújulás*, Budapest 2008, kat. 7.

40 Grešlík i. m. 23–25, 65, kat. 1.; Puskás i.m. 1–320.

41 Hordynsky, Sviatoslav, *Die Ukrainische ikone. 12.–18. Jahrhundert*, München–Graz 1981, 125, kat. 108.

alakok számát tekintve, hét, kilenc, tizenhárom, tizenöt, sőt, huszonegy alakos Deészisz is fennmaradt. A figurák kivétel nélkül egész alakosak. A kompozíció eszmei és vizuális középtengelyében a trónoló Krisztus szerepel, akihez balról és jobbról – az Istenszülő és Keresztelő János vezetésével – egy-egy párt alkotó alak vonul. A továbbiakban – az arkangyalokat és a főapostolokat követve – az egyházban, illetve az adott templom közössége által tisztelt, fontosnak ítélt szentek alakjai következnek, melyek sorába szent főpapok, remeték, sőt még ószövetségi alakok is bekerültek. Ez az ikonográfia az ikonosztáz sorainak bővülésével és szerkezetének összerendeződésével a 16. századtól átadta helyét egy új típusnak, az Apostolos Deészisznek, amely a későbbiekben gyakorlatilag kizárólagossá vált.